

Europa sięga nad Bałtyk

Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego
Pracownia Badań nad Wczesnymi Dziejami Europy
Środkowej

SCRIPTA HISTORICA EUROPAEA

5

red. Stanisław Rosik

Europa sięga nad Bałtyk

Polska i Pomorze w kształtowaniu cywilizacji
europejskiej (X–XII wiek)

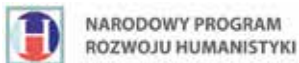
pod redakcją Stanisława Rosika

Wrocław 2020

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2014–2020, projekt „Polska i Pomorze w kształtowaniu cywilizacji europejskiej (od słowiańskich plemion do przełomu XII/XIII w.)”

The publication financed under the program of Minister of Science and Higher Education in Poland under the name “National Program for the Development of Humanities” in 2014-2020, project “Poland and Pomerania in Shaping European Civilisation (from the Era of Slavic Tribes to the Turn of the 13th Century)”

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

© by Authors and Uniwersytet Wrocławski 2020

Recenzenci
Piotr Boroń
Jerzy Strzelczyk

Na okładce
Katedra w Kamieniu – północne ramię transeptu z końca XII w. (fot. Marian Rębkowski)

ISBN 978-83-955971-4-5

Pracownia Badań nad Wczesnymi Dziejami Europy Środkowej
Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Szewska 49, 50-139 Wrocław
www.europacentralis.eu

Druk
I-BIS Wrocław
i-bis@i-bis.com.pl
tel. +71/342 25 17, 602 65 14 13

Autorzy

MARIE BLÁHOVÁ, Univerzita Karlova
ZBIGNIEW DALEWSKI, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
WŁADYSŁAW DUCZKO, Akademia Finansów i Biznesu – Filia Akademia im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusku
DARIUS VON GÜTTNER-SPORZYŃSKI, University of Melbourne
PAWEŁ MIGDAŁSKI, Uniwersytet Szczeciński
SŁAWOMIR MOŹDZIOCH, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Wrocław
WOJCIECH MROZOWICZ, Uniwersytet Wrocławski
ALEKSANDER PAROŃ, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Wrocław
MARCIN R. PAUK, Uniwersytet Warszawski
ANDRZEJ PLESZCZYŃSKI, Uniwersytet Marii Curii-Skłodowskiej, Lublin
MARIAN RĘBKOWSKI, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
STANISŁAW ROSIK, Uniwersytet Wrocławski
TOMASZ WIŚLICZ, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

Wprowadzenie

Wydarzenia drugiej i trzeciej dekady XII stulecia przesądziły o trwałym poszerzeniu kręgu średniowiecznej cywilizacji europejskiej o Pomorze. Wówczas jego zachodnią rubież wyznaczały ziemie nad dolną Odrą, a wschodnią – obszary nad dolną Wisłą. W efekcie podbojów Bolesława Krzywoustego tamtejsze społeczności zdecydowały się nie tylko na uznanie polskiej zwierzchności, lecz także na akcesję do kręgu chrześcijaństwa. Grunt pod ten przełom był już w znacznym stopniu przygotowany ze względu na aspiracje tamtejszych elit do uczestnictwa w politycznym kręgu sąsiednich chrześcijańskich monarchii.

Ostatecznie misje św. Ottona z Bambergu w latach 20. XII w. doprowadziły do konwersji najważniejszych ośrodków Pomorza Zachodniego i powstania tam sieci kościołów, które stały się podstawą diecezji pomorskiej z siedzibą w Wolinie utworzonej w 1140 r. W tym czasie również wschodnią część Pomorza objęto ramami organizacji kościelnej, a ściśle wchodzącej w skład metropolii gnieźnieńskiej diecezji kujawskiej z siedzibą we Włocławku. Na przestrzeni XII stulecia chrystianizacja nastąpiła tu przynajmniej na poziomie elit, idąc w parze z włączeniem tego obszaru w struktury polskiej państwowości. W takiej postaci ziszczały się plany ekspansji Piastów nad Bałtyk, podejmowane już od czasów założyciela dynastii, Mieszka I.

Władztwo, które w latach 60. X w. wprowadził on do politycznego kręgu skupionego wokół rzymskiego cesarstwa Ottona I Wielkiego, powstało z istotnym udziałem kontaktów ekonomicznych z ośrodkami nadmorskimi. Partycypacja w handlu dalekośiężnym prowadzonym z ich udziałem stanowiła znaczące źródło

dochodów elit kładących fundamenty pod piastowską państwowość już w 1. poł. X w. Sam Mieszko I i jego następca Bolesław Chrobry zdołali też rozciągnąć swą zwierzchność aż po bałtyckie wybrzeże. Nie udało się jednak utrwalić struktur polskiej państwowości na tym obszarze, o czym przesądził jej kryzys w latach 30. XI w. W dobie jej restytucji przez Kazimierza Odnowiciela na scenie pisanych dziejów pojawili się Pomorzanie, co istotne, jako zbiorowość zaliczana do kręgu *Barbaricum*. Rozpoczął się etap niełatwego polsko-pomorskiego sąsiedztwa, znaczonego wzajemnymi napaściami i grabieżami, aczkolwiek także epizodami współpracy politycznej, a nawet rodzinnymi związkami na poziomie elit.

Gdy wspomniany już Bolesław Krzywousty znów rozciągnął piastowskie panowanie nad Bałtyk, ostatecznie na Pomorzu Zachodnim pozostawił osobne, aczkolwiek podległe mu, księstwo. Władął nim i poszerzał, zajmując ziemie na zachód od Odry, Warcisław I. Ów protoplasta dynastii Gryfitów podejmował też kontynuowane przez jego następców próby włączenia się do systemu politycznego skupionego wokół ówczesnego cesarstwa rzymskiego w Niemczech już bez polskiej zwierzchności. I tak już w 2. poł. XII w. księstwo zachodnio-pomorskie stało się ważnym uczestnikiem gry politycznej w kręgu sąsiadów, także skandynawskich. Słabły tu wpływy polskie, utrwalane jednak wówczas na wschodnim Pomorzu – Gdańskim¹.

W tych politycznych uwarunkowaniach postępowały procesy integracji społeczności najpierw pod władzą Piastów, a następnie także Gryfitów z kręgiem kulturowej i religijnej wspólnoty, którą w nauce i tradycji historycznej łączy się z ideą Europy. Jej kontynentalna jedność wykształciła się na bazie systemu monarchii obejmującego część ziem dawnego Rzymu oraz rozległe połacie dawnego *Barbaricum*, zastępując tu rodzimy ład z czasów plemiennych. W odniesieniu do tej całości nieraz stosuje się określenie „Europy kulturowej”², a częściej po prostu „Europy”³. Stoją za tymi hasłowymi określeniami rozmaite strategie badawcze i tak w wypadku niniejszego studium

¹ Powyższy zarys procesu włączania Pomorza do kręgu chrześcijańskich monarchii w szerszym ujęciu zob. S. Rosik, *Pomerania and Poland in the 10th to 12th Centuries: The expansion of the Piast and shaping political, social and state relations in the seaside Slav communities*, [w:] *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages*, red. N. Berend (= *The Expansion of Latin Europe, 1000–1500* 5), [Ashgate] 2012, s. 451–489.

² Zob. np. J. Strzelczyk, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Poznań 2001, s. 32–50.

³ Zob. np. J. Le Goff, *The Birth of Europe*, Oxford 2005.

idea Europy odniesiona została do cywilizacyjnej wspólnoty, która na przełomie tysiącleci uformowała się na większości obszaru kontynentu, a ostatecznie w XII w. trwale już sięgnęła słowiańskich ziem nad Bałtykiem. Wyznacznikiem tej „nowej postaci świata”⁴ stały się nie tylko post-plemienne struktury monarchii czy pierwociny urbanizacji na obszarach dotąd uznawanych za *Barbaricum*, lecz także rozszerzenie się na nie kręgu kultury pisma, tradycji uniwersalizmu i prawa rzymskiego, idące w parze z chrystianizacją.

Szersze odniesienie do tych metodologicznych aspektów wraz ze szczegółową prezentacją zakresu tematycznego niniejszego opracowania następuje w jego pierwszej części, tu natomiast należy podkreślić, że koncentruje się ono na prześledzeniu dróg, jakimi doszło w X–XII w. do rozszerzenia kręgu tej średniowiecznej cywilizacji europejskiej na ziemie pomorskie⁵. Kluczowe znaczenie w charakterystyce wspomnianych transformacji społeczno-kulturowych zyskują w tym wypadku interakcje polsko-pomorskie, oczywiście z uwzględnieniem szerszego kręgu sąsiadów. Przedstawienie miejsca tej tematyki w dawnym dziejopisarstwie, a przede wszystkim w nauce historycznej XIX–XXI w. w pierwszej, wprowadzającej części niniejszego studium wyznacza istotny kontekst dla umiejscowienia prezentowanych w nim dociekań na tle dotychczasowej tradycji historiograficznej.

Należy zaznaczyć, iż waga badań archeologicznych oraz uwzględnienie rozmaitych inspiracji metodologicznych pozwoliła już w założeniu znacząco przewartościować utrwalone w ubiegłym stuleciu tendencje w badaniach nad tematyką wskazaną w tytule tego tomu. Dociekania nad nią w drugiej jego części otwiera spojrzenie na świat plemion między łukiem Karpat i Sudetów a Bałtykiem w kontekście zjawisk przybliżających nadejście wspomnianego wyżej przełomu cywilizacyjnego, a następnie refleksja nad znaczeniem „obcych” (Skandynawów) na wspomnianym obszarze tak na etapie plemiennym, jak i początków piastowskiej państwowości. Kompleksowe ujęcie jej uformowania się – wraz ze związanymi z nią strukturami

⁴ Tak określił formujący się na przełomie tysiącleci krąg średniowiecznej cywilizacji europejskiej L. Leciejewicz, *Nowa postać świata. Narodziny średniowiecznej cywilizacji europejskiej*, Wrocław 2000.

⁵ Należy zaznaczyć, że w odniesieniu do X i początku XI w. o Pomorzu mówimy tu z retrogresji, gdyż jako kraina historyczna dopiero wówczas się ono formowało. Zob. np. J.M. Piskorski, *Pomorze plemienne. Historia – Archeologia – Językoznawstwo*, Poznań–Szczecin 2002, s. 18 nn. Szerzej w tej sprawie zob. dalej, s. 281 nn.

kościelnymi – ze szczególnym uwzględnieniem ekspansji nad Bałtyk wypełnia kolejne rozdziały tej części, a zamykają ją dociekania nad pojawieniem się Pomorza na scenie dziejów.

W trzeciej części tego opracowania ognisko uwagi przesuwają się już ściślej na ten nadbałtycki kraj, a otwiera ją refleksja nad jego położeniem w przestrzeni dalekosieżnej komunikacji (*Intermarium*). Dalej omawia się polską ekspansję nad Bałtyk w dobie Bolesława Krzywoustego i chrystianizację podporządkowanych wówczas społeczności. Problematyka ta znalazła następnie kontynuację w studiach nad rozwojem struktur kościelnych na Pomorzu, a także – tu już przede wszystkim w odniesieniu do Pomorza Zachodniego – nad kształtowaniem się jego pozycji w politycznym kręgu sąsiadów w XII w. Nie braknie w tym kontekście dyskusji nad kwestiami ustrojowymi oraz granicy polsko-pomorskiej. Zamknie tę część przekrojowy ogląd fenomenu „odkrywania” obszaru Pomorza i jego samego w kręgu uczonej myśli średniowiecza ze szczególnym uwzględnieniem pierwocin jego adopcji do wspólnej pamięci społeczności łacińskiej *Christianitas*.

Ten wieloaspektowy ogląd tytułowego „sięgnięcia Europy nad Bałtyk” pozwala więc poddać – ostatecznie w konkluzjach – aktualizującej ocenie nienową tezę o wkładzie piastowskiej Polski w procesy rozszerzania kręgu cywilizacji europejskiej na tym kierunku⁶, ale zarazem też zdecydowanie – w porównaniu z dawniejszą historiografią – dowartościować w nich rolę samych społeczności pomorskich. Ważne okazuje się też uwydatnienie odmienności dróg, jakimi przyszło Polsce i Pomorzu włączyć się w „tworzenie Europy” jako kulturowej jedności bazującej na dziedzictwie antyku, chrześcijaństwie i rodzimych tradycjach społeczności *Barbaricum*.

Niniejszy tom wieńczy na zasadzie syntetycznego ujęcia badania podjęte w latach 2014–2020 w międzynarodowym projekcie badawczym „Polska i Pomorze w kształtowaniu cywilizacji europejskiej (od słowiańskich plemion do przełomu XII/XIII w.)” prowadzonym w Instytucie Historycznym na Wydziale Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki finansowanego przez Ministerstwo

⁶ Zob. np. G. Labuda, *Wpływ powstania państwa polskiego na rozwój dziejowy Pomorza*, [w:] *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia*, red. K. Tymieniecki, t. 2, Poznań 1962, s. 269–279.

Nauki i Szkolnictwa Wyższego w Polsce⁷. Przedsięwzięcie zrealizowano we współpracy z Instytutem Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, szeregiem instytucji naukowych w Niemczech⁸, Wydziałem Filozoficznym Uniwersytetu Karola w Pradze oraz Instytutem Historii Uniwersytetu w Pecs. Wszystkim Osobom i Instytucjom zaangażowanym w realizację Projektu pragnę wyrazić głęboką wdzięczność za wkład merytoryczny i wszelkie wsparcie.

Stanisław Rosik

⁷ Ich plan badawczy w zakresie analitycznym został udostępniony też w blisko trzydziestu artykułach zawartych przede wszystkim w dwóch tomach – zob. *Poland, Pomerania and Their Neighbours' Shaping of Medieval European Civilisation (10th–12th centuries)*, red. S. Rosik, Wrocław 2020 (= *Scripta Historica Europaea* 1); *Polska – Pomorze – sąsiedzi (X–XII w.). W kręgu studiów nad początkami średniowiecznej cywilizacji europejskiej*, red. S. Rosik, Wrocław 2020 (= *Scripta Historica Europaea* 4), a ponadto dwóch monografiach archeologicznych poświęconych grodziskom w dorzeczu Regi w Polsce – zob. A. Janowski, *Grodziska wczesnośredniowieczne w dorzeczu Regi*, Wrocław 2020 (= *Scripta Historica Europaea* 3) – oraz cmentarzysku w Stolpe na Odrze w Niemczech, zob. *Das slawische Gräberfeld von Stolpe und die früh- bis hochmittelalterlichen Bestattungssitten zwischen Ucker und Oder*, red. F. Biermann, T. Kersting, Ph. Roskoschinski, Wrocław 2020 (= *Scripta Historica Europaea* 2).

⁸ Przede wszystkim Uniwersytety w Getyndze, Greifswaldzie i w Poczdamie. Współpracę z tymi instytucjami organizował i koordynował w ramach badań archeologicznych Prof. Felix Biermann.

Spis treści

Wprowadzenie.....	7
1. EUROPA – POLSKA – POMORZE. STRATEGIE BADAWCZE I TRADYCJA HISTORIOGRAFICZNA	13
I. STRATEGIE BADAŃ NAD KSZTAŁTOWANIEM EUROPY A PROBLEMATYKA POLSKO-POMORSKA (STANISŁAW ROSIK I TOMASZ WIŚLICZ)	15
II. POLSKA I POMORZE – OD SŁOWIAŃSKICH PLEMION DO ROZEJŚCIA DRÓG – NA SZLAKU NARRACJI HISTORIOGRAFICZNYCH (PAWEŁ MIGDALSKI)	35
1. Średniowieczna i nowożytna historiografia o relacjach polsko-pomorskich we wczesnym średniowieczu ..	38
2. Upolitycznienie obrazu stosunków wczesnośredniowiecznych polsko-pomorskich w długim wieku XIX.	42
3. Wpływ I wojny światowej oraz odbudowa państwa polskiego na postrzeganie relacji polsko- -pomorskich we wczesnym średniowieczu.	53
4. Polska historiografia o relacjach polsko-pomorskich we wczesnym średniowieczu w okresie Polski Ludowej.	68
5. Odry nie przekraczamy – podzielone badania niemieckie po II wojnie światowej	86
6. Odchodzenie od mitologii Ziem Odzyskanych w historiografii polskiej po 1989 r.	91

7. Kontynuacja tradycyjnego spojrzenia w historiografii niemieckiej po 1989 r.	101
8. Uwagi wieńczące	104
Ekskurs: W sprawie dziejopisarstwa pomorskiego we wczesnym średniowieczu (Wojciech Mrozowicz)	107
2. POLSKA – POMORZE – BAŁTYK. EKSPANSJA I DOMINACJA.....	117
I. PUNKT WYJŚCIA: CIVITATES W ŚWIECIE PLEMION MIĘDZY BAŁTYKIEM A ŁUKIEM KARPAT I SUDETÓW (IX–XI w.).....	119
1. Od świata źródeł do świata plemion (prolegomena) (Stanisław Rosik)	119
2. Klucz do poznawania cywilizacyjnych przemian w dorzeczu Wisły i Odry we wczesnym średniowieczu: <i>civitas</i> (od <i>Geografa bawarskiego</i> do <i>Kroniki Thietmara</i>) (Marie Bláhová i Stanisław Rosik)	123
3. Urbanizacja Pomorza w dobie plemiennej (Marian Rębkowski)	133
II. OBCY NA POMORZU I U PIERWSZYCH PIASTÓW (INTERPRETACJE ZNALEZISK ARCHEOLOGICZNYCH) (WŁADYSŁAW DUCZKO) ..	143
1. Pomorze	144
2. Obcy u wczesnych Piastów w X w.	151
3. Obcy w Polsce Bolesława Chrobrego	155
III. „NIEBEZPIECZNE ZWIĄZKI”. POCZĄTKI PAŃSTWA PIASTÓW NA TLE RELACJI POMIĘDZY INTERIEM A POMORZEM (SŁAWOMIR MOŹDZIOCH, ANDRZEJ PLESZCZYŃSKI)	159
1. Państwo i „wczesne” państwo – teorie i kryteria opisu .	160
2. Terytorium	166
3. Ludność, jej pochodzenie i wczesna organizacja społeczna	172
4. W kierunku państwa historycznego	178

5. Ideologia i władza	199
Ekskurs: Santok i Milicz jako bramy dla ekspansji Piastów poza wielkopolski macecznik (Aleksander Paroń)	221
1. Lokalizacja	223
2. Początki	226
3. Kontakty dalekosiężne: świadectwa archeologiczne ..	228
4. Kontekst historyczny	234
5. Podsumowanie	238
IV. OŚ GNIEZNO–KOŁOBRZEG NA PRZEŁOMIE TYSIĄCLECI. PIERWOCINY CHRYSZCZYANIZACJI ZIEM POMORSKICH	241
1. Pod piastowską władzą nad Bałtykiem u schyłku X w. Św. Wojciech w <i>Gyddanyzc</i> (Stanisław Rosik)	241
2. W dobie Ottońskiej <i>renovatio imperii Romanorum</i> : Gniezno roku 1000 i <i>Aecclesia Salsae Cholbergiensis</i> (Stanisław Rosik)	252
3. Chrześcijaństwo na Pomorzu z perspektywy archeologii (X–XI w.) (Marian Rębkowski)	268
V. POLSKA PIASTÓW A NARODZINY POMORZA (STANISŁAW ROSIK)	281
3. POMORZE – POLSKA – EUROPA. W POSZUKIWANIU WŁASNEJ DROGI.....	293
I. POMORZE W PRZESTRZENI KOMUNIKACYJNEJ INTERMARIUM (ALEKSANDER PAROŃ).....	295
1. <i>Intermarium</i> : naturalne przesłanki komunikacji	298
2. „Centrum”	301
3. „Peryferie”	309
4. Podsumowanie	319
II. POMORZE W STREFIE POLSKIEJ EKSPANSJI W DOBIE BOLESŁAWA KRZYWOUSTEGO. PODBÓJ I CHRYSZCZYANIZACJA.....	321
1. Przestrzeń przełomu chrześcijańskiego: miasta a władza książęca na Pomorzu (XI–XII w.) (Marian Rębkowski)	324

2. Przestrzeń chrystianizacyjnego przełomu w kontekście sąsiadów: społeczności pomorskie w kręgu pogańskiej „miedzynarodówki” (Stanisław Rosik)	327
3. Pierwsze pomorskie podboje w dobie Krzywoustego (w świetle Galla Anonima) (Stanisław Rosik)	336
4. Przełomowe podboje (Stanisław Rosik)	345
5. Przestrzenie misyjne w kręgu ekspansji Krzywoustego (Stanisław Rosik)	356
6. Społeczne przesłanki podjęcia misji na Pomorzu (przykład księstwa Warcisława I) (Stanisław Rosik)	360
7. Działalność misyjna św. Ottona z Bambergu na Pomorzu Zachodnim (Stanisław Rosik)	365
8. Reakcje pogańskie w miastach u ujścia Odry i przełom chrystianizacyjny na Pomorzu (Stanisław Rosik)	377
9. Postępy chrystianizacji: misje biskupa Ottona z Bambergu na Pomorzu Zachodnim i ich konsekwencje (Marian Rębkowski)	381
10. Koniec XII–I. poł. XIII w. – ku parafiom (Marian Rębkowski)	388
Ekskurs: Polskie walki z Pomorzanami w kronice Anonima zwanego Gallem (Darius von Güttner-Sporzyński)	393
III. POCZĄTKI KOŚCIOŁA NA POMORZU	
(MARCIN R. PAUK)	403
1. Polska organizacja kościelna w dobie podboju i chrystianizacji Pomorza	403
2. Pierwsze biskupstwo pomorskie: biskupi kujawscy między aktywnością misyjną a dworem książęcym	415
3. Geneza biskupstwa na Pomorzu Zachodnim	424
4. <i>Que beati Petri iuris existit</i> – zagadnienie egzempcji biskupstwa pomorskiego	430
5. Organizacja i funkcjonowanie struktur kościelnych na Pomorzu Zachodnim	437

6. Podstawy materialne władzy biskupiej na Pomorzu Zachodnim	443
7. Wolin – Kamień: zagadnienie translacji katedry biskupiej	449
8. <i>Verus fidei Christiane venerator</i> – książęta i Kościół zachodniopomorski w XII w.	458
IV. POMORZE W KRĘGU POLITYKI MIĘDZYNARODOWEJ (XII W.) (ZBIGNIEW DALEWSKI)	
1. Pomorze w strukturach monarchii piastowskiej	471
2. Między Polską a Rzeszą	479
3. Zjazd w Merseburgu (1135)	492
4. Nowe sojusze	502
5. Krucjata połabska	513
6. Nowe wyzwania	526
7. Pomorskie królestwo?	535
Ekskurs: Granica polsko-pomorska w XII w. (Paweł Migdalski)	545
Ekskurs: Kasztelanowie zachodniopomorscy w XII w. – wokół problemu polskich wpływów ustrojowych (Marcin R. Pauk)	551
V. ODKRYWANIE I POSTRZEGANIE POMORZA PRZEZ AUTORÓW ŁACIŃSKICH DO SCHYŁKU XII W. (ANDRZEJ PLESZCZYŃSKI)	
<i>Gens Pomeranorum</i> na scenie dziejów. W sprawie adopcji Pomorzan do wspólnej pamięci kręgu łacińskiej <i>Christianitas</i> (XI–XII w.) (Stanisław Rosik)	581
Konkluzje	589
Bibliografia	603
Indeks postaci historycznych, mitycznych, biblijnych i legendarnych	695
Wykaz ilustracji	703
Wykaz map	705